

AZERBAJCAN SÖZLÜKÇÜLÜĞÜ TARİHİNE BİR BAKIŞ

Möhsün NAĞISOYLU*

Özet

Bu makalede Türk sözlükçülüğü içerisinde önemli bir yer tutan Azerbaycan sözlükçülüğü ele alınmaktadır. Hiç kuşkusuz Türk sözlükçülüğü denilince akla önce Kâşgarlı Mahmud ve ünlü sözlüğü *Divanu Lugati't-Türk* gelir. Bütün Türk dünyasının olduğu gibi Azerbaycan sözlükçülüğünün de tarihi Kâşgarlı Mahmud ve *Divanu Lugati't-Türk* ile başlar. Azerbaycan sözlükçülüğünün ilk örneği ise Katran Tebrizi'nin kaleme aldığı *et-Tefasir* (Yorumlar) adlı eseridir. Bu makalede geçmişten günümüze Azerbaycan'da sözlükçülük çalışmaları ayrıntılı bir biçimde sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler:

Türk sözlükçülüğü, Azerbaycan sözlükçülüğü, Katran Tebrizi, et-Tefasir

Abstract

Azerbaijan lexicography holds an important place in the Turkic lexicography which will be discussed in this article. Undoubtedly Turkish lexicography in mind before mentioned, Mahmud al-Kashgari and famous dictionary *Divan al-Lugat at-Turk* income. It is the same in Azerbaijan as Turkic world the history of the Turkic lexicography begins with Mahmud al-Kashgari's *Divan al-Lugat at-Turk*. Azerbaijan lexicography is the first instance where the Katran Tabrizi *at-Tafasir* doing the work. In Azerbaijan, from past to present in this article lexicography studies have attempted to present in a detailed manner.

Key Words:

Turkish lexicography, Azerbaijan lexicography, Katran Tabrizi, at-Tafasir

Giriş

Sözlükler her bir halkın, milletin tarihî geçmişinin, hayat tarzının, geleneklerinin öğrenilmesinde en büyük ve en değerli kaynaklardan sayılır. Tarihin tanıkları olan sözlükler tabiidir ki, ilkin olarak her bir dilin tükenmez söz hazinesidir ve bu bakımdan da, dilcilik ilminde büyük önem taşıyor. Sözlükler vasıtasıyla biz muayyen bir tarihi devri, zamanı görür, o çağlarda yaşamış halkın dili ile tanışıklık kazanmak imkanına sahip oluruz.

Halkın tarihinin ve hayatının çeşitli alanları ile sık bir şekilde ilgisi olan sözlükçülük tarih boyunca gerek Türk dünyasında, gerekse İslam aleminde dilcilik ilminin önemli alanlarından biri olarak ün kazanmışlardır. Sözlükçülük alanında

* Ord. Prof. Dr., Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Nesimi Dilcilik Enstitüsü Başkanı, dr_mohsun@yahoo.com

büyük hizmetler yapmış İslam bilim adamları sırasında Türk kökenli Carullah Zamahşeri'nin ve İsmayıl Cevheri'nin Arap dilinin açıklamalı sözlükleri daha fazla meşhurdur. Bu sırada tabiidir ki, dünyaca ünlü sözlüğün *Divan-i luğatit-Türkün* müellifi Kâşgarlı Mahmud'un özgül ağırlığı vardır. Asıl konumuz olan Azerbaycan sözlükçülüğüne gelince belirtmek isterdim ki, dilticiliğin başlıca alanlarından olan sözlükçülüğün Yakın Doğu'nun bu eski diyarında – Azerbaycan'da kadim tarihi ve zengin gelenekleri vardır. Beri baştan onu da belirtmek isterim ki, Azerbaycan'ın büyük bir parçası Güney Azerbaycan adlanır ve halen İran'ın terkiindedir. Kuzey Azerbaycan ise 1991. yılında bağımsızlığını kazanmış Azerbaycan Cumhuriyeti'dir. Onu da belirtmek gerekiyor ki, klasik Azerbaycan edebiyatı devrin talebine göre Müslüman Doğusunda en çok yaygın olan üç dilde: Arapça, Farsça ve Türkçe olduğu gibi Azerbaycan sözlükçülüğü de adı çekilen her üç dili kapsamış, bu dillerin özelliklerini kendisinde ihtiva etmiştir. Bu yerde kaydetmek gerekiyor ki, muhteşem İslam kültürü de Arapların, Farsların ve Türklerin eserleri üzerinde yükselmiştir.

Mevcut kaynaklara esasen Azerbaycan sözlükçülüğünün ilk örneğini devrinin ünlü şairi, Farsça mükemmel Divan'ı olan Katran Tebrizi'nin (1012-1091) 1046. yılında kaleme aldığı *et-Tefasir* (Yorumlar) eserini kabul edebiliriz. Fars dilinin ilk izahlı açıklamalı sözlüğü olan bu kitapta Katran Tebrizi yaklaşık 300 eski ve zor anlaşılabilir farsça kelimenin anlamını açıklamıştır. Bu eski sözlük farsça kelimelerin ilk ve son harfine göre düzenlenmiştir. *Et-Tefasir* Azerbaycan'da kısmen öğrenilmesine rağmen henüz basılmamıştır ki bunun da nedeni eserin esas el yazmalarının günümüze kadar ulaşmamasıdır. Buna rağmen sonraki yüzyıllara ait birçok Farsça sözlüklerde *et-Tefasir*'den örnekler yer almıştır.

11. yüzyılda Asadi Tusi de Azerbaycanın Nahçıvan bölgesinde *Luğat-name* (Sözlük) ve ya *Sihah al-furs* (Farsçanın düzgün sözlüğü) isimli bir sözlük tertip etmiştir. Katran Tebrizi'nin *et-Tefasir*'i gibi Fars dilinin izahlı (açıklamalı) sözlüğü olan bu kitapta 1700 Farsça kelimenin yorumu verilmiştir. Şu kelimeler sırasında Katran Tebrizi'nin kitabında yorumu verilmiş olan kelimeler de yer almıştır ki bu faktör müellifin *et-Tefasir*'den yararlandığını ispatlıyor. Asadi Tusi'nin sözlüğünün bir eski nüshası günümüze ulaşmış ve Tahran'da yayınlanmıştır. Gerek Katran Tebrizi'nin gerekse Asadi Tusi'nin sözlüklerinde X. Yüzyılın sonlarında yaşayan Türk kökenli sözlük bilimi uzmanı ve yazarı İsmayıl Cevheri'nin Arap dilinin açıklamalı sözlüğü olan *as-Sihah al-Arabiyye* eserinin etkisi duyulmaktadır. Bu arada şunu da kaydetmek gerekir ki, Türkolojinin büyük önderi, bayraktarı Mahmut Kâşgarlı da Katran Tebrizi ve Asadi Tusi'nin çağdaşı olmuş ve dünyaca ünlü *Divani Luğat it-Türk* eserini kaleme almıştır. Bu faktör 11. yüzyılda İslam dünyasının doğusunda sözlükçülüğe büyük önem verildiğini kanıtıyor.

Kâşgarlı'nın benzersiz dil yapıtı olan eserinin Türkiye'de yeterince tanındığını, araştırıldığını göz önünde bulundurarak bu konuda ek bir söz söylemeyi isabetli bulmuyorum. Sadece bunu kaydetmek isterim ki, Kâşgarlı'nın şu eseri Azerbaycan'da Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan Türkçesi'ne çevrilmesine rağmen yayınlanmamış, ve ülkemizde uzun süre içerisinde sözlüğün Besim Atalay tarafından yapılan Türkçe çevirisinden yararlanılmış ve birçok çalışmalar gerçekleştirilmiştir. 2006 yılında Kâşgarlı'nın ismi geçen eseri Ramiz Asker'in çevirisinde Bakü'de dört ciltte yayınlanmıştır.

Klasik Azerbaycan müelliflerinin kaleminden çıkmış sözlüklerden biri de devrinin ünlü alimlerinden biri gibi tanınan Hübeys Tiflisi'nin (v.1203) 1153 yılında tamamladığı *Kanun al-adab* isimli eseridir. Arapça Farsça sözlük olan *Kanun al-adab*'da 48 kaynaktan yararlanılmıştır ki onların sırasında Türk kökenli filozof ve alim Carullah Zemahşeri'nin Arapça yazdığı *Mukaddamat al-adab* eseri özel yere sahiptir. Katran Tebrizi'nin sözlüğünden farklı olarak Tiflisi'nin sözlüğünün çok sayıda el yazmaları mevcuttur. Onlardan en eskisi müellif sağken hazırlanmış 1153. yıl tarihli nüshadır (Süleymaniye kütüphanesi, Mehmet Hafid Efendi, no. 434). Tiflisi'nin *Kanun al-adab* eseri bir kaç nüsha esasında İran'da yayınlanmıştır. Şunu da kaydetmek gerekiyor ki Tiflisi'nin bu eserini Sadeddin

Mustakim-zade h.1182/m.1769 yılında *El-luğat selesat* ismiyle Türkçeye çevirmiştir.

Önceki yüzyıllardan farklı olarak 13. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'da Türkçe kelimeleri de kapsayan sözlüklerin ortaya çıkmasına tanık oluyoruz. İlk olarak böyle sözlüğü aslen Güney Azerbaycan'ın Hoy şehrinde olan ve ömrünün çoğunu Kastamonu'da Çobanoğulları beyliği hanesinde geçiren Husameddin Hasan bin Abdalmumin Hoyi tertib etmiştir. Ünlü Türk bilim adamı Zeki Velidi Toğan'ın yazdığı gibi Husameddin Hoyi Arapça ve Farsça fesih divan dilini ve her ikisinin edebiyatını mükemmel bilmiş, Selçuklular ve İlhanlılar devrinde Anadolu'da gelişmiş olan İslam kültürünü Kastamonu'da layıkıyla temsil etmiştir. Onun *Töhfe-yi Hüsam* eseri Azerbaycan sözlükçülüğü tarihinde nazımla kaleme alınmış ilk Farsça Türkçe sözlük olarak kabul edilmektedir. Belirtelim ki Yakın Doğu'da ilk manzum sözlük Ebu Nasir Ferahi'nin 1220 yılında tamamladığı *Nisab as-sibyan* (Çocuklar için esas) isimli kitabıdır. Arapça Farsça bu manzum sözlük yazıldığı devirden başlayarak Yakın Doğu'da geniş yayılmış ve ona çok sayıda nazireler yazılmıştır. Husameddin Hoyi de çağdaşı Ebu Nasir Ferahi'nin sözlüğüne nazire olarak *Nesib al-fityan* (Gençlerin kısmeti) isimli Arapça Farsça bir manzum sözlük kaleme almıştır. Husameddin Hoyi'nin *Töhfe-yi Hüsam* eserine gelince ilk önce belirtelim ki, müellifin bu eseri yalnızca Azerbaycan'da değil, aynı zamanda Yakın Doğu'da ilk manzum Farsça-Türkçe sözlüktür. Yirmi kitaptan (babdan) ibaret olan bu değerli sözlükte her kitaptaki beyitlerin sayısı çeşitlidir: en az 6 beyit, en fazla 32 beyit. Beyitlerin genel sayı 302-ye beraberdir. Sözlük aşağıdaki beyitlerle başlamıştır:

*Xoda Tanrı, tevanger menisi bay
İşe buyrukedici karfermay.
Setare yıldız - o - horşid güneş
Zemin yer, aseman gög, mahdur ay.
Teber balta, kılıc şemşir-o-tir ok
Seper kalkan, kemin busu, keman yay.
Şoş öyken, gorde bögrek, dest eldür
Zeban dil, del gönül, ser baş, ayak pay.*

*Töhfe-yi Hüsam*da sade kelimelerle yanı sıra birkaç birleşik kelime ve kelime takımlarının kullanılması dikkati çekiyor. Örneğin:

*Mardom adem, kızkarındaş haher, atadur peder,
Zenpederdür kayınata, zen maderi bil kayınana
Sığınacak yer adı ca-ye penah
Kaçacak yere ayıt ca-ye qoriz
Yolun azıcısı ger rah gomkonende ise
İşün düzicisi bu dilde karsazdinür.
Açuk yatmışa derler hoftu uryan
Uçuk tutmuşa derler divfersay*

Birinci örnekteki *kızkarındaş* mürekkep kelimesi çağdaş Türkçüde *kızkardeş* şeklinde, *kayınata* kelimesi *kayınpeder* ve *kayınbaba* şeklinde, *kayınana* ise *kayınvalide* şeklinde kullanılmaktadır. Bu kelimelerden *kayınata* ve *kayınana* Azerbaycan Türkçesinde aynıyla kullanıldığı hâlde *kızkarındaş* Azerbaycan Türkçesi için arkaik özellik arz eden sözcükler sırasındadır. Sonuncu mısradaki *uçuk tutmuş* kelime takımı *huşunu itirme, bayılma hasteligi* tutmuş insan anlamındadır.

Sözlükte birtakım sade cümlelerin kullanılması da dikkat çekici makamlar sırasındadır. Örneğin:

Men be to çizi neguyem – ben sana söylemeyem rev ve kare hod, hamuş so-var işüne epsem de ol. Bereft serd-e zemestan ki getdi kış savuğı Behar amed manisi geldi yane yaz dinür.

*Biya piş - gel ilerü, bebin mera-beni gör,
Behan-o pes benevis – oku dahi yaz dinür.
Be bala rev-yukaru var dimekdir
Aşağı en dimek – yani foru ay*

Şu örneklerdeki sade cümlelerin açıklanmasına ihtiyaç yoktur desek yanılmayız.

Sözlükte birkaç deyim de yer almıştır. Örneğin:

Mehelem ze damenet dest – komayam etegün elden

Koy – behel, mehel geriban-e mera – koma yakamı.

Bu beyitteki *etegün elden komak* ve *yakanı koymanak* deyimleri çağdaş Azerbaycan Türkçesinde *etegini bırakmamak* ve *yakasından yapışmak* (gitmeğe koymamak, rica etmek) anlamında kullanılmaktadır. Şu deyimler çağdaş Türkçede de *eteklerini bırakmamak* ve *yakasını bırakmamak* varyantlarından kullanılır. Şunu da belirtmek gerekiyor ki, sözlükte Türkçede kullanılan kelimeler sırasında verilen sözcüklerin genel sayı 1300 adet civarındadır. Onlar sırasında, tabii ki, Arap ve Fars kökenli kelimeler de vardır.

Töhf-yi Hüsam sözlüğünde çokanlamlı, zıt anlamlı ve sestüş kelimeler de temsil olunmuştur. Örneğin Hoyi Türkçedeki *ağaç* kelimesinin Farsça karşılığını bir yerde *dereht* (yerde biten ağaç) gibi, diğer yerde ise *çub* (yandırmak için kuru ağaç veya ele alınan ağaç) gibi vermiştir. Müellif zıt anlamlı kelimeleri de aynı beyitler dahilinde büyük maharetle kullanmıştır. Örneğin:

Dad-o-setad - almak-o-vermekdurur, Eksük-o-artuk biri kem, biri biş. Aşağı – vo yukaru-vo ard-o-ön Manaları zir-o-zeber, pes-o-piş.

Sestüş kelimelerle gelince Hoyi daha fazla bu kalıptan olan Farsça kelimelerin çeşitli anlamlarının Türkçe açıklamasını vermeyi tercih etmiştir. Örneğin, müellif Fars dilindeki *jale* kelimesinin *şebnem* anlamı ile yanı sıra zamanda *tulum* anlamını taşımasını aşağıdaki beyitte şöyle dikkat çekiyor.

Şebnem bigi jale çe cevab eyle suale

Derler dahi suda binlen tulkuğa jale.

Belli olduğu gibi *jale* kelimesi çağdaş Türkçede ve Azerbaycan Türkçesinde de *Şebnem* ve *şeh* (yalnız Azerbaycan türkçesinde) kullanılmaktadır. İlginçtir ki, Fars kökenli *jale* kelimesinin *Töhf-yi Hüsam*'daki ikinci manası çağdaş Farsça açıklamalı sözlüklerin birçoğunda kayda alınmamıştır. Sözlükte Türkçedeki sestüş kelimeler de kullanılmıştır. Örneğin *tolu* sıfatı (dolu) ve *tolu* ismi (yağmur çeşidi, *yüz* (beniz) ismi ve *yüz* sayı, *saman* ve (buğday, arpa için kullanılan) ve yun çeşidi, *kız* (oğlan, kız) ismi ve *kız* (pahalı) sıfatı ve sayı. Tüm bu söylediklerimiz Hüsameddin Hoyi'nin gerek Fars dili gerekse Türk dili alanında uzman bir bilim adamı olduğunu ispatlıyor.

Hüsameddin adı geçen sözlüğünde birkaç ata sözü de kullanmıştır. Örneğin: *Her ke cuyed yabed isteyen bula göyğü (damak) Her ke ba gol setized akibet har çined Kim gülle irişürse, sonda diken deredi. Şimdi şöyledir. Cuyende yabende est- Ahtaran tapar.*

Sözlükte çağdaş Azerbaycan Türkçesi için arkaik özellik arz eden bir takım eski Türkçe kelimeler de yer almıştır. Örneğin: *aytmak/eyitmek* (söylemek), *alp* (yiğit), *ben* (hal), *ısırmak* (dişlemek), *kırkıl* (sakalı ağarmış erkek), *otacı* (hekim), *sin* (kabir), *tamu* (cehennem, girov), *tutuz* (tutuk), *uçmak* (cennet) vb. Bu mesele ile ilgili sunu da belirtmek gerekiyor ki, ismi geçen kelimelerin çoku Türkiye Türkçesinde ve onun lehçelerinde şimdi de kullanılmaktadır. Buna rağmen sözlükte kullanılan bazı kelimeler ise nadirliği ile seçilir.

Örneğin: *Dohterender manide kızdur öğey, Kar-e ma beh şad – işümüz oldı key.*

Beyitdeki sonuncu kelime *key* onun Farsçasından da anlaşıldığı gibi *pek iyi, çok iyi* anlamındadır. Bu kelime eski kaynaklardan Mahmud Kaşgarlı'nın ismi geçen kitabında ve Yükneki'nin Atabatü'l-hakayık eserinde aynı anlamda kullanılmış, zaman geçtikçe çağdaş Türkçe lehçelerinin çoğunda unutulmuş, edebi dilden çıkmıştır.

Yukarıdaki örnek aynı zamanda klasik sözlüklerin bir türlü eski kelimelerin manalarının dakikleştirilmesi meselesinde ne kadar büyük önem taşıdığının açıkça bir delildir.

Genellikle Hüsameddin Hoyinin *Töhfə-yi Hüsam* eseri değerli bir eski sözlük olarak Türkçenin tarihinin araştırılması bakımından büyük önem taşıyan kıymetli bir kaynaktır. Şunu da belirtmek isterim ki, Hüsameddin Hoyi'nin eseri Azerbaycan'da son zamanlar Teyyibe Aleskerova ve Cemile Sadıkova tarafından araştırılmıştır. Bu iki hanım araştırmacı, aynı zamanda, 1996.yılında iki el yazma esasında eserin metnini Arap ve Kiril alfabeleri ile yayınlamışlar.

Düşünürüz ki bu değerli sözlüğün tekrar olarak Azerbaycan'da ve Türkiyede yayınlanması sözlükçülük tarihimiz bakımından faydalı olurdu.

Örnekten de görüldüğü gibi Hüsameddin Hoyi sade ve akıcı, selis bir şiir dili ile Farsça kelimelerin Türkçe karşılıklarını vermiş ve soydaşlarına kolay bir yolla Farsçayı öğretmeyi hedeflemiş ve amacına başarıyla ulaşmıştır. Şu örneğin sonuncu beytindeki *öyken* kelimesi Türkiye'de halk dilinde kullanılıyor, edebi dilde ise onun yerine akciğer deniliyor.

Şunu da kaydedelim ki, diğer eski manzum sözlüklerde olduğu gibi Hüsameddin'in adı geçen eserinde de alfabe sistemine uyulmamıştır. Sözlükte yer alan Türkçe kelimelere gelince onların çoğu fiillerden oluşmaktadır. Burada isim, sıfat, say ve zamirlere ait örnekler de verilmiştir. Sözlükteki Türkçe kelimeler sırasında insan ve akraba ile ilgili sözcükler, muhtelif eşya adları, flora ve fauna alemine ait kelimeler daha fazladır.

Hüsameddin Hoyi aynı zamanda Yakın Doğu'da geniş yayılmış münşeât ilmine ait Farsça ve Arapça iki eser de yazmıştır. Kaynaklarda onun Farsça Divan'ı olması hakkında bilgi olsa bile bu eseri günümüze kadar ulaşmamıştır. Hoyi'nin elde olan Farsça şiirleri sadece birkaç kaside ve rubaiden ibarettir.

Hüsameddin Hoyi'nin esas eseri olan *Töhfə-yi Hüsam* sözlüğü ortaçağda geniş yayılarak büyük ün kazanmış ve esere bir kaç sözlük nazire olarak yazılmıştır. Bu sözlüklerden biri XV. yüzyılda yaşamış Abdullatif Firişteoğlunun *Lüğət-i Firişteoğlu* manzum sözlüğüdür. Firişteoğlu aruz vezninin çeşitli ölçülerinde nazma çektiği 22 kitapta kullandığı Türk sözlerinin ses tekrarına hususi bir dikkat yetirmiş ve bu alanda başarı kazanmıştır. Bu sözlük Farsça-Türkçedir. Firişteoğlunun *Söbha-yi sibyan* (çocukların duası) isimli Arapça-Farsça bir sözlüğü de vardır. Bu sözlük daha fazla şöhret kazanmış ve dafalarca basılmıştır. *Töhfə-yi Hüsama* nazire olarak yazılmış en ünlü sözlük Osmanlı şairi ve alimi İbrahim ibn Hodaydad Şahidi Mevlevi'nin 1514. yılda yazdığı *Töhfə i-Şahidi* isimli Türkçe Farsça manzum sözlüğüdür. Şahidi sözlüğün önsözünde bu kitabın *Töhfə-yi Hüsam*'a yazılmış bir nazire olduğunu şöyle dile getiriyor:

*Okudum evvela Töhfə Hüsamı
Müetter oldı anınla can meşamı
Huda şad eyleye ruhun Husamın
Vere cennetde elasın makamın
Getürdi nazme bunca dürri-keknun
Selis – o-şuh rengamiz – o – mouzun
Cihanda yakdı bir şemi-i münevver
Ki sönmez haşredeki nefin görerler
Dilerdim ki yazam bir hoşca name
Nazire ola ol Töhfə Hüsame.*

Hüsameddin Hoyi'ye büyük muhabbet besleyen Şahidi oğluna Hüsameddin ismini takmıştır. Şahidi'nin oğlu Hüsameddin Şahidizade de *Töhfə-yi Hüsami* isimli küçük hacimli Farsça Türkçe bir manzum sözlük yazmıştır. Bu sözlükte gramer/dilbilgisi kurallarının açıklanmasına daha fazla yer ayrılmıştır.

Yukarıdaki *Töhfə-yi Şahidi* sözlüğünden verdiğimiz küçük örnekle ilgili kaydetmek gerekir ki, Şahidi'nin bu mısraları o devrin gerek Osmanlı okuyucusu gerekse Azerbaycan okuyucusu için aynı ölçüde anlaşılabilir düzeydedir. Nitekim Yunus Emre'nin, Kadı Burhaneddin'in, İmadeddin Nesimi'nin, Muhammed Fuzuli'nin ve diğerlerinin dili çağdaş Türkiye ve Azerbaycan okuyucusu ve araştırmacıları için aynı seviyede doğmadır, sevilendir.

Bu noktaya dikkat çeken ünlü Türk bilim adamı Agah Sırrı Levend yazıyor: *Türkiye Türkçesini, ilk devirlerde kesin olarak ayırmağa gerek yok. Her*

iki kol arasında bugün görülen ayırımalar, ilk devirlerde pek belirli değildi. Ortak özelliklerin çoğu zamanla Türkiye Türkçesinde kaybolmuş, buna karşılık Azeri Türkçesinde daha belirli bir hal almıştır (ASL.1988.TETI, s.93). Levend'in bu değerlerine ek olarak belirtmek isteriz ki bu iki dil arasında yakınlık ve etkileşim 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında yeniden hızlı bir şekilde devam etmiştir. Örneğin o çağın Azerbaycan okuyucu ve aydınları Namık Kemal'in, Rıza Tevfik'in, Tevfik Fikret'in ve diğerlerinin eserlerini kendi şair ve yazarları sanmış onları kolayca okuyarak severek etkilendikleri gibi Türkiye aydınları da Azerbaycan'da yayınlanan *Füyuzat* ve *Molla Nasreddin* dergilerini, Azerbaycan şair ve yazarlarından Ali bey Hüseyinzade'nin, Hüseyin Cavid'in, Muhammed Hadi'nin ve diğerlerinin eserlerine büyük sevgi beslemişler.

13. asrın sonları ve 14. yüzyılın başlarında yaşamış Hinduşah ibn Sencer Nahçıvani'nin 1280-1300. yıllar arasında kaleme aldığı *es-Sihah al Acamiye* (Farsçanın düzgün sözlüğü) isimli eseri klasik Azerbaycan sözlükleri sırasında özel bir yere sahiptir ve büyük önem taşımaktadır. Düzyazı ile kaleme alınan bu sözlükte yaklaşık 10.000 Türkçe kelime, deyim ve cümleler yer almıştır.

Hinduşah Nahçıvani bu sözlüğünde Fars dilbilgisi tarihinde ilk kez olarak Farsçanın morfolojik kaidelerini, özellikle de fiil sistemini ilmi bir biçimde açıklamıştır. Eser üç bölümden oluşmaktadır:

1. Arapça mukaddime;
2. Farsça Türkçe sözlük;
3. Fars dilinin grameri (Arapça)

Hinduşah Nahçıvani Farsça kelimeleri adlar ve fiillere ayırarak onların açıklamalarını vermiştir. Farsça kelimeler sonuncu harfler üzere dizilerek baplara bölünmüştür. Baplardaki kelimeler de ilk harfler üzere alfabe sırasında fasıllara ayrılmıştır. Eser, 21 bab ve 393 fasıl üzerinde kurulmuştur. Hinduşah Nahçıvani'nin bu değerli sözlüğü 15.- 16. yüzyıllarda ortaya çıkan çok sayıda Farsça Türkçe sözlüklerde derin etki bırakmıştır. Örneğin Karahisari *Şamil al-lügat*, Hatib Rüstem Mevlevi *Vesilat al-makasit*, Nimatullah ibn Ahmet Rumi *Luğat-i Nimatullah* isimli sözlüklerinde Nahçıvani'nin adı geçen eserinden yeterince faydalanmışlar. Hinduşah Nahçıvani'nin *es-Sihah al-Acamiye* sözlüğü Azerbaycan'da araştırılmış ve üç nüsha esasında metni Bakü'de Arap alfabesinde yayınlanmıştır. Hinduşah Nahçıvani'nin oğlu Muhammed Nahçıvani da *Sihah al-furs* (Farçanın düzgün sözlüğü) isimli Farsça bir açıklamalı sözlük tertip etmiştir.

Hinduşah Nahçıvani'nin *Tecarüb as-salaf* (Saleflerin tecrübeleri) isimli tarihi eseri ve birkaç Farsça şiirleri de günümüze kadar ulaşmıştır.

13. yüzyılın değerli sözlüklerinden biri de Seyyid Ahmet Cemaleddin ibn Mühenna'nın *Hilyet al-insan ve helbet al-lisan* (İnsanın süsü ve dilin alanı) adlı eseridir. Sözlük Arapça yazılmasına rağmen burada esas araştırma konusu eski Azerbaycan Türkçesi, onun sözlüğü ve gramer özellikleridir. Sözlükte yer almış Türkçe kelime ve deyimlerin büyük kısmı çağdaş Azerbaycan edebi dilinde ve onun diyalektlerinde kullanılmaktadır. Daha fazla *İbn Muhenna Luğatı* ismiyle tanınan bu kıymetli kitapta devrin Türkçesi ile beraber yazıldığı çağın kültürü, ilmi, devletçiliği ve insanların günlük yaşam tarzı hakkında da değerli bilgiler yer almıştır. Sözlük ilk kez 1900. yılda tanınmış Rus Türkoloğu Platon Melioranski tarafından *Arap filolog Türk dili hakkında* ismiyle yayına hazırlanmıştır. Melioranski'nin fikrine göre anonim müellifin kaleminden çıkmış olan bu eser 13. yüzyılın ortalarında Hülagüler zamanında İran'ın kuzey batı tarafında, yani Güney Azerbaycan'ın Urmiye bölgesinde yazılmıştır. Alim bu fikrini onunla alakalandırmıştır ki, kitap-sözlük üç dili: Türkçeni, Moğolca'yı ve Farsçayı ihtiva ediyor. Zira o zamanlar yerli insanlar ve ordunun muayyen bir kısmı Türkçe, İlhanlılar Moğolca ve ahalinin büyük bir kısmı da Farsça konuşmuşlar. Sözlüğe büyük değer veren Melioranski yazıyor: *Kitapta seslerin mahreci konusunda verilen bilgiler bugün Avrupa dilciliğinin laboratuvar pratiğine dayanan teorik araştırmalar kadar mükemmeldir.* Alim şunu da ekliyor ki, genellikle 13.-14. yüzyılların Doğu ve Türk Dilbilim ilmi 19. Yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan tarihi mukayeseli dilbilimden hiç de eksik kalmıyor.

İbn Muhenna sözlüğünü 1934 yılında Türkiye’de (İstanbul) yayınlayan Abdullah Battal da bu kanaattedir ki, kitaptaki kelimelerin esasında eski Azerbaycan Türkçesi dayanıyor. Üç bölümden ibaret olan sözlükte önce Farsça, sonra Türkçe ve en sonda Moğolca hakkında değerli bilgiler verilmiştir.

Sözlük üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Arapça-Farsça sözlükten ibarettir. Sonraki iki bölüm ise Arapça-Farsça sözlük ve Arapça-Moğolca sözlüktür. Bu bölümlerin de her biri iki yarım bölümden ibarettir. Birinci yarım bölümde adı geçen üç dilin fonetik, morfolojik ve leksikoloji özellikleri açıklanıyor. İkinci yarım bölümde ise bu dillere ait kelimelerin Arapçaya çevirisi verilmiştir.

İbn Mühenna’nın belirttiği gibi şu kitabı adı geçen dilleri öğrenmek isteyenlerin arzusu ile kaleme almıştır. Müellif şunu da ekliyor ki, kitabı yazarken gerek halk konuşma dilinden gerekse çeşitli yazılı kaynaklardan yararlanmıştı.

Sözlükte yer alan Türkçe kelimeler semantik anlamına göre gruplar şeklinde 24 bölüme ayrılmıştır. Bölümler içinde Bedendeki azalar, Hastalıklar ve ilaçlar, Yemekler ve içecekler özellikle dikkat çekiyor.

Sözlüğün çeşitli yazma nüshalarında yer alan kelimelerin genel sayı 1700-1920 civarındadır.

İbn Mühenna’nın bu değerli sözlüğünü 2008 yılında ünlü Azerbaycan bilim adamı Prof. Dr. Tevfik Hacıyev büyük bir önsözle Bakü’de yayınlamıştır. Prof. Dr. Tevfik Hacıyev sözlüğün Azerbaycan Türkçesine çevirisinde P.Melioranski’nin yayına hazırladığı kitabı esas götürmesine rağmen A.Battalın yayınından da yararlanmıştı. Bu çevirideki Türkçe kelimelerin genel sayı 2839 adettir.

Klasik Azerbaycan sözlüklerinin hepsi için karakteristik olan bir özelliği kaydetmek gerekiyor. Araştırmalar gösterir ki, onların çoğu sadece sözlük olmayıp, aynı zamanda Arapçanın, Farsçanın ve özellikle de Türkçenin gramer kurallarını da ihtiva eder ve onları kolay bir dille açıklar. Şu değerli sözlük örneklerinin daha bir özelliği onların öğretim vesaiti görevini taşımalarıdır. Nitekim klasik sözlüklerin birçoğu medrese öğrencileri için hazırlanmıştır. Bu nedenle de klasik Azerbaycan sözlükleri sade ve anlaşılır bir dille kaleme alınmışlar. Bu özelliklerine göre klasik Azerbaycan sözlükleri çağdaş sözlüklerden esaslı şekilde farklıyorlar. Bu manada onları bir klasik sözlük örneği olmakla yanı sıra aynı zamanda bir gramer kitabı gibi de değerlendirmek lazım geliyor. Bu konu ile ilgili burada eski tercüme edebiyatı örnekleri için karakteristik olan bir benzer özelliği belirtmenin yeridir. Ortaçağ Azerbaycan tercüme edebiyatı örneklerinin bir çoğu bugünkü çeviri çerçevelerine sığmayan bir anlam taşır. Nitekim klasik devre ait edebi eserlerin mütercimleri kaynak olarak aldığı eserlere özellikle de Fars dilinde olan manzum eserlere tam serbest bir biçimde yanaşmışlar. Onlar Farsça metinlerin kimi parçalarını aktarma yoluyla almış, kimi yerlerini ise olduğu gibi çevirmişler. Birçok hallerde ise üstatlarının eserlerinde önemli buldukları yerlerine kendi düşüncelerini, duygularını eklemiş ve bu yolla genellikle tercümenin metnini genişletmişlerdir.

Örneğin XV. asır şairi-mütercimi Veli (Elvan) Şirazi Azerbaycan’ın ünlü filozof alimi ve şairi Mahmud Şebüsterinin (v. 1377 yıl) Farsça yazdığı *Gülşeni-Raz* (Sırlar bahçesi) isimli eserini genişletirerek tam serbest bir biçimde Türkçeye çevirmiştir. Aynı yüzyılda Ahmedi Tebrizi ise Fars dilli sufi şairi Feriduddin Attar’ın (v.1230 yıl) dört eserinden aldığı seçme manzum hikayeleri serbest bir şekilde Türkçeye çevirmiş ve tercümesine *Esrar-name* ismini takmıştır. Şunu da belirtmek gerekiyor ki, Ahmedi’nin 40 hikâyeden ibaret olan *Esrar-name*’inde Attar’ın aynı adlı bu eserinden sadece 3 hikayenin serbest tercümesi yer almıştır. Bu gelenek Azerbaycan’da XIX. asra dek devam etmiştir. Örneğin XIX asrın ünlü Azerbaycan alimi, yazarı ve şairi Abbaskulu Bakıhanov İran yazarı Muhammed Bağır Meclisi’nin *Cila al-uyun* (Gözlerin parlaklığı) eserinden seçme yerleri serbest şekilde ana diline çevirerek tercümesine “*Riyaz al-kuds*” (Mukaddes baş) ismini takmıştır. Genellikle ortaçağ sözlükleri çağdaş sözlüklerden farklı oldukları gibi klasik tercüme örneklerini de birçok özelliklerine göre çağdaş anlamda çeviri gibi değerlendirmek mümkün değil.

Tanınmış Türkiye alimi Nihat Sami Banarlı Resimli *Türk Edebiyatı Tarihi* kitabında tüm Türk dünyasının büyük şairi Fuzuli hakkındaki bilgilerinde ona ait olduğu bildirilen Farsça Türkçe bir manzum sözlükten de bahsediyor. Müellifin yazdığına göre, Fuzuli'nin sözlüğü Pakistan'ın Lahur şehrindeki Pencap Üniversitesi kütüphanesindeki bir el yazma toplusunda yer almıştır. Banarlı diğer bir Türkiye alimi Fahir İz'e istinaden Fuzuli'nin manzum sözlüğünden aşağıdaki beyitleri örnek olarak sunmuştur:

*Yer zemin, göğ asıman, gün aftar-o-ay-mah,
Ruz gündüz, gecə şeb, yıldız sitare, söz soxen
Yeter miresed dan, yoldın ze rah
Gediş raftan əst o geliş ameden
Yüregim yandı geminden suxt galbem ez gemet
Sormadun halum neporsidi, bedan hal-e mera.*

Görüldüğü gibi şu örnekteki ilk beyitler Hüsameddin Hoyi'nin *Töhfe-yi Hüsam* sözlüğünde de biraz farklı şekilde yer almıştır. İlgi çeken husus hem de örnekteki son beytin Fuzuli'nin şu mısraları ile yankılanmasıdır.

*Perişan halın oldum, sormadın hal-i perişanım,
Gaminden derde düşdüm, kılmadın tedbir-i dermanım.*

Bütün bunlara rağmen adı geçen sözlüğün Fuzuli kaleminden çıkması için ayrıca bir araştırmaya ihtiyaç olduğu kanaatindeyiz.

Yukarıda ismini andığımız Azerbaycan alimi Hübeş Tiflisi'nin rüya tabiri kitabı olan *Kamil at-tabir* eserini 1548 yılında Türkçeye çeviren Hızır Bevacici'nin *Kevamil at-tabir* isimli çevirisini de bir anlamda Arapça Türkçe sözlük gibi değerlendire biliriz. Nitekim Bevacici'nin tercümesinde yaklaşık 1780 Türk kökenli kelimenin Arapça ve Farsça karşılıkları verilmiştir.

Ortaçağ Azerbaycan sözlüklerinin araştırılmasına esasen şunları söyleyebiliriz. Onların bir grubu da Farslara ve Araplara Türkçeni öğretmek amacını taşımışlar. Diğer bir grup sözlüklerin ise esas hedefi Türklere Arapçayı, özellikle de Farsçayı öğretmek olmuştur. Bu zamanda klasik manzum sözlükler, yani şiirler kaleme alınmış sözlükler hususiyle geniş yayılmıştır. Şiir kolay bir şekilde ezberlendiği için birçok müellifler manzum sözlük tertip etmişler. Bu kabilden olan sözlükler esasen medrese talebeleri ve öğrenciler, özellikle de çocuklar için göz önünde tutulmuştur.

17. yüzyılda da Azerbaycan dâhileri bir çok sözlükler derlemişlerdir ki, onların sırasında Muhammed Hüseyin bin Halef Bürhan Tebrizi'nin 1651 yılında tamamladığı *Burhan-e Kate* (Tutarlı sübut) isimli sözlüğü hususi mevkiye sahiptir. Farsça aktarmalı sözlük olan bu değerli kitap iki hususta önceki sözlüklerden farklıdır. Birincisi şu sözlük hacmine göre en büyüktür, burada 20.000 civarında kelime yer almış, onların hangi dile mensupluğu gösterilmiştir. İkincisi sözlükte alfabenin her bir harfine ayrıca bir bölüm ayrılmıştır ki, onların genel sayı Arap alfabesindeki harflerin sayı kadardır, yani yirmi sekizdir. Muhammed Tebrizi sözlükte 28 bölümden sonra ek bir bölüm yazmış ve burada unuttuğu kelimeleri açıklamıştır. *Burhan-e Kate* sözlüğü yazıldığı zamandan başlayarak büyük ün kazanmış ve sonraki devirlerde ortaya çıkan bu tür sözlükler için başlıca kaynak rolünü oynamıştır. Çağdaş İran sözlüklerinde de en fazla müracaat edilen kaynak Muhammed Tebrizi'nin adı geçen kitabıdır. Sözlük Osmanlı Türkiye'sinde de büyük ilgi ile karşılanmış ve 1797 yılında ünlü mütercim Asim Efendi tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Asim Efendi bu çeviri üzerine altı sene çalışmış ve Türkçe metine ilaveler de etmiştir. Bu değerli tercüme 1799, 1835 ve 1870 yıllarında İstanbul'da ve Bulak'ta yayınlanmıştır. Muhammed Tebrizi'nin *Burhan-e Kate* kitabı da bir kaç kere yayınlanmıştır, onların sırasında ünlü İran alimi Muhammed Muin'in hazırladığı beş ciltlik Tahran yayını (1963. yıl) daha büyük önem arz ediyor. Alim bu yayına kendi ilavelerini de eklemiştir.

Burhan-e Kate sözlüğünde bir çok tarihi şahsiyet ve yer adlarının açıklamaları da verilmiştir ki, onların sırasında Türk kökenli kelimeler de vardır. Muhammed Tebrizi genellikle Farsçada kullanılan Türk kökenli kelimeleri ayrıca olarak kaydetmiştir.

Ünlü Azerbaycan alimi Mirza Kazım Bey'in 1839. ve 1846. yıllarında Sankt-Petersburgda yayınlanmış olan *Türk-Tatar dilinin grameri* isimli kitabının bir bölümü de Rusça Türkçe sözlükten oluşmaktadır. Burada 6764 adet Rusça kelimenin Türkçeye tercümesi verilmiştir. Mirza Kazım Bey'in bu kitabıyla Azerbaycan sözlükçülüğünde yeni bir alanın, yani Rusça Türkçe sözlük oluşturulması geleneğinin temeli koyulmuştur.

18. yüzyılda ayrıca olarak Türkçe kelimeler sözlüğü de tertip olunmuştur. Muhammed Tağı Karakoyunlu'nun 1727. yılında Hindistan'da hazırladığı *Ferheng-i Türki* kitabı bu kabilden olan sözlüklerdendir. Azerbaycan Türkçesi, Osmanlıca, Türkmen, Özbek ve Uygur dillerinde kullanılan kelimeleri kapsayan bu 1183 sayfalık hacimli sözlükte çeşitli, değişik şekillerde olan kelimeler onların kullanıldığı bedii örneklerle takdim edilmiştir. Sözlükte bu kabilden olan örneklerin çoğu Alişir Nevayi ve Muhammed Fuzuli eserlerinden alınmıştır. Sözlüğün Hindistan kütüphanelerinden birinde olan eski bir el yazmasını ünlü Azerbaycan dilci alimi Prof. Dr. Vagif Aslanov bulmuş, eser 2006. yılında Bakü'de faksimile baskı şeklinde yayınlamıştır.

Azerbaycan'da 19. yüzyılda da sözlükçülük alanında bir kaç eser ortaya çıkmıştır ki, onlardan biri Ağa Mirza Ali Bakui'nin 1848 yılında Güney Azerbaycan'ın Gazvin şehrinde Nasreddin Şah'ın adına yazdığı *Tecrid al-luğat* (Kelimelerin ayrılması) kitabıdır. Üç bölümden ibaret olan bu Azerbaycanca-Türkçe-Farsça manzum sözlükte önce Azerbaycan-Türk dilinin genel gramer kaideleri konusunda kısa bilgiler verilmiş, sonra ise bu dile mahsus kelimelerin anlamları açıklanmıştır: "Kitabın sonunda Azerbaycan Türkçesinde işlenen fiiller alfabe sistemine uygun olarak ayrıca bir cetvelde yerleştirilmiş ve onların manaları verilmiştir. Sözlükte verilen kelimeler konular – mevzular üzere takdim edilmiştir. Burada başlıca konular doğa (tabiat), ünsiyet, insan ve onun gündelik hayatı ile ilgilidir. Kitaptaki her konu aruzun bir ölçüsünde temsil olunmuştur. Örneğin aşağıdaki beyitleri recez bahrindedir:

*Çok fıskırık – porğelgele
Yer titredi – şad zelzele.
Baş ağrıdı – serkerde derd,
Elli kişi – pencah mert.
Vermiş sıkış – dede feşar,
Yandırmış od – süzende nar.
Sevindiler – qeştend şad.
Eskik – kem-o, artık – ziyad.*

Kitabın sonunda müellif şöyle yazar: "*Türk danışığı kudretli ve muhteşemdir. Onda herze kelimeler olmur. Bu dil şücaet ve kahramanlık dilidir. Türkçeni iyi bilmeyen diğer halklar da vuruş zamanı bu dilden yararlanırlar. Zira, bu dil kılınc gibi tasir ediyor. Bunu görenler de var, eşidenler de...*"

Ali Bakui'nin bu kitabı *Nisab-i Türki-yi Fars* ismiyle de tanınır. Kitapta yukarıda adı geçen Ebu Nesr Ferahi'nin *Nisab as-Sibyan* eserinin aşık bir etkisi vardır. Şunu da belirtmek gerekiyor ki, bu sözlük henüz 19.yüzyılda birkaç defa basılmıştır. Kitabın her sayfasında atasözü verilmiştir. (Azerbaycan ve Türkçe).

Önceki yüzyıllarda olduğu gibi 19. yüzyılda da Azerbaycan'da manzum sözlükler yazılmıştır. Bu tür sözlüklerden biri Bakü'deki Elyazmalar Enstitüsü'nde muhafıza olunuyor. Anonim *Arapça Türkçe* manzum sözlük olan bu kitap 1570 kelimeni kapsamaktadır ve onlar rübai şeklinde olan örneklerle verilmiştir. Sözlükte Arapça kelimelerle beraber Farsça sözcükler de yer almıştır.

19. yüzyılın sonlarından itibaren Azerbaycan'da ayrıca olarak Rusça Türkçe sözlükler de oluşmağa başlar. Bu sırada ünlü aydın, yazar Sultan Mecid Kanizade'nin ilk kez 1897 yılında Bakü'de yayınlandığı *Lüğat-ı Rusi Türki* isimli sözlüğü öncüdür. Sözlükte halk konuşma dilinden alınan bir çok kelimenin de yer alması dikkat çekici makamlardandır. Kitapta çeşitli ilim alanlarına (astronomi, botanik, coğrafya, hukuk ve d.) ait terimlerin verilmesi de onun özel hususiyetleri sırasındadır. S.M.Kanizade bu sözlüğünü sonralar daha da geliştirmiş, 1909. ve 1922. yıllarında Bakü'de yeniden yayınlamıştır.

20. yüzyılda Azerbaycan'da sözlükçülük daha geniş şekilde gelişmiştir. Bu devirde Azerbaycan'da çok sayıda gazete ve dergilerin yayınlanması, Azerbaycan aydınlarının Rusya ve Avrupa'da eğitim almaları yeni sözlüklerin yazılması için uygun bir ortam meydana getirmiştir.

Devrin kıymetli sözlüklerinden biri ünlü Azerbaycan bestecisi, İslam Doğusunda ilk Opera'nın yaratıcısı Üzeyir bey Hacıbeyli'ye mahsustur. Üzeyir bey 1907 yılında 22 yaşındayken *Türk-Rusi ve Rusi-Türk* isimli sözlüğünü hazırlamıştır. Bu sözlük hemen yıl Bakü'de yayınlanmıştır. Kitabın naşiri Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucularından biri olan Mehmet Emin Resulzadedir. O, kitaba yazdığı önsözde "bu sözlüğün gazete ve ceraidle meşgul olanlardan ötürü pek lüzumlu bir desturülemel olduğunu" hususi olarak vurgulamıştır. Üzeyir Bey'in şu sözlüğünün özellikleri arasında aşağıdaki hususları kaydetmek gerekiyor:

1. Kitap terminoloji açıklamalı bir sözlüktür.
2. Kitap matbu organlarda yer alan siyasal, hukuki, iktisadi ve askerî sözlükleri kapsamıştır.
3. Kitapta Arapça, Farsça kelime ve terimler de geniş bir biçimde temsil olunmuştur.

Belirtelim ki, bu sözlük 2012 yılında Bakü'de tekrar yayınlanmıştır.

Azerbaycan Sovyetler Birliği yönetiminde olduğu dönemde de sözlükçülüğe büyük önem verilmiş ve Dilcilik Enstitüsü'nde ayrıca olarak Sözlükçülük Bölümü faaliyette bulunmuştur. Şu bölümün hazırladığı en büyük sözlüklerden biri 1940-1946 yıllarında yayınlanmış olan dört ciltlik *Rusça-Azerbaycanca Sözlüktür*. Miryusuf Mirbabayev, Haydar Hüseyinov ve Ali Haydar Orucov tarafından hazırlanmış olan bu sözlük 1948. yılında Sovyetler Birliği'nin en büyük ödülünü (Stalin mükafatını) almıştır. Bu ödül Azerbaycan Dilciliği tarihinde ilk en büyük uğur gibi değerlendirilmektedir. Bu dönemde dört ciltlik *Azerbaycanca -Rusça Sözlük* de hazırlanarak neşir olunmuştur.

Azerbaycan Dilciliğinin 20. yüzyılda kazandığı en büyük uğur ise dört ciltlik Azerbaycan Dilinin İzahlı (Açıklamalı) Sözlüğüdür. Bu sözlüğün birinci ciltini hazırlayan ünlü Azerbaycan dilcisi Ord. Prof Dr. Ali Haydar Orucov olmuştur. O, bu cilt üzerinde 14 sene çalışmış ve sözlüğü 1966 yılında tamamlamıştır. Orucovun iştiraki ve editörlüğü ile hazırlanmış adı geçen sözlüğün 2. 3. ve 4. ciltleri ise 1980. 1983. ve 1987. yıllarda yayınlanmıştır. Sözlükte kırk beş binden fazla kelimenin açıklaması verilmiştir. Burada her bir kelimenin ihtiva ettiği anlam yüküne hususi dikkat edilmiş ve sahip olduğu anlamlar tamamen kapsamıştır. Bu konu ile ilgili örnek olarak kaydetmek yeterlidir ki, sadece *baş* sözcüğü sözlükte 10 sayfada yer almıştır. Sözlükteki tüm kelimeler onların kullandıkları bedii örneklerle gösterilmiştir. Sözlükte İmadeddin Nesimi'den başlayarak 20. yüzyılın şair ve yazarlarının eserlerinden alınmış örnekler yer almıştır. 21 yıllık yayın ömrü olan sözlüğün hazırlanması ve yayınlanması Azerbaycan'ın kültürel hayatında büyük bir olay gibi karşılanmıştır. Bu değerli sözlük Azerbaycan 1991 yılında kendi bağımsızlığını kazandıktan sonra 2006. yılda Ord. Prof. Dr. Ağamusa Ahundov'un başkanlığı ile Latin alfabesinde tekrar yayımlanmıştır. Hâlen Azerbaycan Millî İlimler Akademisinin Dilcilik Enstitüsü'nde sözlüğün daha tekmlil şekli üzerinde çalışmalar yapılmaktadır.

Azerbaycan sözlükçülüğünün önde giden alanlarından biri de çeşitli Azerbaycan lehçelerinin sözlüğünün tertibidir. İlk kes 1964.yılıda yayınlanmış *Azerbaycan dilinin dialektoloji* (lehçeler) sözlüyünde edebi dilde kullanılmayan, sadece lehçelerde işlenen kelimeler yer almıştır. Bu sözlük esasında sonradan iki ciltlik *Azerbaycan dilinin dialektoloji luğatı* Türkiye'de yayınlanmıştır. Dilcilik Enstitüsü aynı zamanda *Azerbaycan dilinin dialektoloji atlasını* da hazırlamış ve yayınlamıştır. Geçen yıl ayrıca olarak *Nahçıvan lehçelerinin dialektoloji atlası* nefis şekilde yayınlanmış ve büyük uğur kazanmıştır. Halen Karabağ bölgesinin lehçelerinin dialektoloji atlasının hazırlanması üzerinde iş sürmektedir.

Azerbaycan'da son yirmi yılda sözlükçülük daha büyük gelişme çağını yaşamıştır. Önceki yıllarda özellikle de Sovyetler Birliği döneminde Rus dilinde çok

sayıda sözlükler olduğu için ve Azerbaycan aydınları Rusçanı iyi bildikleri sebebinden İngilizce Azerbaycanca, Farsça Azerbaycanca ve s. bu gibi sözlüklere çok büyük ihtiyaç duyulmamıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlık döneminde ise bu alana hususi dikkat verilmiş ve bunun sonucu olarak çok sayıda gerek Doğu dillerine, gerekse Batı dillerine ait sözlükler ortaya çıkmıştır. Onlardan yalnız bir kaçının ismini kaydetmeyi uygun görüyoruz: Azerbycanca İngilizce, İngilizce Azerbaycanca, Azerbaycanca Almanca, Almanca Azerbaycanca, Azerbaycanca Fransızca, Fransızca Azerbaycanca sözlükler ve d.

Bu dönemde Yakın Doğu dilleri ile ilgili sözlükler sırasında ise aşağıdakiler dikkat çekicidir: Arapça Azerbaycanca, Farsça Azerbaycanca sözlükler. Bu arada kaydetmek isterim ki sonuncu sözlüğün, *Farsça-Azerbaycanca Sözlüğün* esas tertipçisi ve genel editörü benzenizdir. 640 sayfalık bu sözlük 2007. yılında 25.000 sayda yayınlanmış ve ülke ve yabancı ülke kütüphanelerine dağıtılmıştır. Bizim başkanlığımız ve iştikakımızla hazırlanmış olan 1400 sayfalık iki ciltlik *Azerbaycanca Farsça Sözlük* ise bu yılın sonuna dek yayımlanacaktır.

Birkaç kelimeyle de Azerbaycan Milli İlimler Akademisinin Nesimi Dilcilik Enstitüsü ve onun Sözlükçülük bölümü hakkında bilgi vermek isterdim. 1932. yılında Azerbaycan Devlet İلمي Araştırma Enstitüsü gibi kurulmuş ve burada Dil, Edebiyat ve İnce Sanatlar Enstitüsü faaliyet göstermiştir ki, onun bir bölümü de Sözlükçülük olmuştur.

1945 yılında Azerbaycan İlimler Akademisi kurumu oluşturulurken onun terkinde olan dört Enstitüden biri de Dilcilik Enstitüsü olmuştur. 1950. yılında Dilcilik Enstitüsü Edebiyat Enstitüsü ile birleştirilmiş, 19 yıldan sonra ise ayrıca bir Enstitü olarak faaliyetine devam etmiştir. Kurumun ilk başkanı Miryusuf Mirbabayev olmuştur. Sonraki yıllarda Enstitüde başkanlık görevini ünlü Azerbaycan dilci alimleri Memmedağa Şireliyev, Zarifa Budagova, Ağamusa Ahundov, Fahreddin Veyselli ve Tefvik Hacıyev yapmışlar. Enstitü tarihinde her zaman Sözlükçülük bölümü önemli yer tutmuş ve halen de tutmaktadır.

Sonuç

Azerbaycan'ın bağımsızlığı döneminde gerek Azerbaycan'ın ulu önderi Haydar Aliyev, gerekse Azerbaycan'ın Cumhurbaşkanı İlham Aliyev Azerbaycan dilciliğinin, aynı zamanda sözlükçülüğün gelişmesine büyük önem vermişlerdir. 2012 yılında Nesimi adına Dilcilik Enstitüsünde yapılan araştırmalar için devlet tarafından büyük maddi destek gösterilmiştir. 2013 yılında ise Azerbaycan dilinin ve dilcilik ilminin küreselleşme döneminde geliştirilmesi amacıyla Devlet Programı kabul edilmiştir. Bu Programda ülkemizde sözlükçülüğün gelişmesi ile ilgili de ayrıca maddeler yer almıştır. Yakın gelecekte Dilcilik Enstitüsünde görülecek esaslı işler arasında Azerbaycan dilinin tarihî ve etimoloji sözlüklerinin hazırlanmasını kaydedebiliriz.

Sözlüklerin arkasında halkın hayatı, geçmişi ve bugünü durmaktadır. Zira, sözlüklerde yer alan kelimeler genellikle halkın hayatı ile ilgili anlayışları ve insanları ihata eden âlemdeki varlıkların adlarını ifade ediyor. Buna göre de sözlüklere tarih boyu büyük ihtiyaç duyulmuştur ve hâlen de duyulmaktadır. Bizlerin, özellikle de gençlerin borcu ve görevi halkın mirası olan sözlüklere gereğince sahip çıkmak, dilin muhafızlığını yapmak ve gözbebeği gibi korumaktır.